

सप्तमः पाठः

ईश्वरचन्द्रो विद्यासागरः

एकोनविंशच्छिष्ट-शताब्दयां बङ्गप्रान्ते ये विद्वान्सः समाजसंस्कारकाः अभवन् तेषु ईश्वरचन्द्रः विद्यासागरः एकतमः आसित् । सः महता श्रमेण विद्याध्ययनम् अकरोत् । तस्य अगाधं वैदुष्यं दृष्ट्वा जनाः यथा नाम तथा गुणः इति सूक्तेः सार्थकताम् अनुभवन्ति स्म । सः अतीव सरलः उदारहृदयः च आसीत् । सः निर्बलानां दीनजनानां च सदैव साहाय्यं करोति स्म ।

विद्यासागरस्य यशः श्रुत्वा एकदा कश्चित् धनिकः युवकः तस्य दर्शनाय प्रस्थितवान् । ततः पूर्वसः कदापि विद्यासागरं नापश्यत् । रेलयानाद् अवतीर्य सः स्व-पेटिका-वहनाय भारिक ! भारिक !! इति उच्चैः शब्दम् अकरोत्, किन्तु कोऽपि भारिकः न आगतः । एतद् दृष्ट्वा तत्र स्थितः विद्यासागरः तम् उपगतः । सः धनिकः विद्यासागरं भरिकम् इति मन्यमानः तम् अवदत् - 'इमां पेटिकां नय । मां विद्यासागरस्य गृहं पापय । ' विद्यासागरः तस्य पेटिकां करे कृत्वा तेन सह स्वगृहं प्राप्तवान् । तत्र 'अयम् एव विद्यासागरः' इति विज्ञाय सः युवकः भृशं लज्जितः विस्मितः च अभवत् । 'छमस्व माम्' - इति उक्त्वाः सः तस्य पादयोः अपतत् । विद्यासागरः तम् अवदत् - 'स्वीयं कार्यं स्वयम् एव कुरु । तत्र लज्जां मा कुरु ।'

एषः महाशयः भारतीयसंस्कृत्या सह पाश्चात्यसंस्कृतेः अपि समर्थकः आसीत् । 'संस्कृत कस्यचिद् वर्गविशेषस्य भाषा नास्ति । सर्वसंस्कृतं पठन्तु' - इति तस्य सुस्पष्टः विचारः आसीत् । नारीशिक्षायै तेन कृताः प्रयासाः अतिशयम् अभिनन्दनीयाः सन्ति । विधवा-विवाहस्य प्रवर्तनाय तेन 1855 तमे ख्रिष्टाब्दे जनान्दोलनं कृतम् । बाल-विवाहस्य

बहुविवाह- प्रथायाः च प्रबलविरोधाना तेन अन्यानि अपि बहूनि प्रशंसनीयानि कार्याणि कृतानि ।

शब्दार्थ

महताश्रमेण = बहुत मेहनत से | विद्याध्ययनम् = पढ़ाई | अकरोत् = किया | सार्थकताम् = सत्यता, चरितार्थता | निर्बलानां = कमजोरों का | दीनजनानां = गरीब लोगों का | भारिकः = कुली, बोझ उठाने वाला। उच्चैः = जोर से। शब्दम् अकरोत् = आवाज लगायी। दृष्ट्वा = देखकर। उपगतः = पास पहुँचा। मन्यमानः = मानता हुआ, समझता हुआ। प्रापय = पहुँचाओ। करे कृत्वा = हाथ में लेकर। विज्ञाय = जानकर। भृशम् = बहुत अधिक। विस्मितः = चकित हुआ। क्षमस्व = क्षमा कीजिए। माम् = मुझको। उक्त्वा = कहकर। पादयोः = पैरों पर (में)। अपतत् = गिर पड़ा। कुरु = करो। अभिनन्दनीयाः = प्रशंसनीय। प्रवर्तनाय = प्रारम्भ करने के लिए। जनान्दोलनम् = सामूहिक अभियान।

अभ्यास

1. उच्चारण करें-

एकोनविंशच्छिष्टे षताब्द्याम् विद्याध्ययनम् जनान्दोलनम्

पाश्चात्यसंस्कृतेः नारीशिक्षायै अभिनन्दनीयाः प्रवर्तनाय

प्रशंसनीयानि

2. एक पद में उत्तर दें-

(क) विद्यासागरः कीदृशः आसीत् ?

(ख) कः भारिक ! भारिक ! इति उच्चैः शब्दम् अकरोत् ?

(ग) विधवाविवाह प्रवर्तनाय जनान्दोलनं केन कृतम् ?

(घ) धनिक मूषकः कस्य दर्शनाय प्रस्थितवान्।

3. इस पाठ का सारांश हिन्दी में लिखिए।

4. निम्नलिखित पदों में विभक्ति एवं वचन बताएं- पद विभक्ति वचन

श्रमेण =

निर्बलानाम् =

युवा =

नारीषिक्षायै =

प्रवर्तनाय =

वर्गविशेषस्य =

5. पाठ से उचित शब्द चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करें -

(क) सःविद्याध्ययनम् अकरोत्।

(ख) सःकदापि नापश्यत्।

(ग) मां गृहं प्रापय।

(घ) सर्वेपठन्तु।

(ङ.) स्वीयं कार्यंएव कुरु।

6. निम्नलिखित वाक्यों का संस्कृत में अनुवाद करें -

(क) वे उच्चकोटि के विद्वान् थे।

(ख) उनका व्यवहार सरल था।

(ग) अपना काम स्वयं करना चाहिए।

(घ) विद्यासागर उनका बोझ लेकर घर गये।

(ङ.) विद्यासागर बंग प्रान्त के समाज सुधारक थे।

(च) संस्कृत किसी वर्ग विशेष की भाषा नहीं है।

शिक्षण-संकेत

रेलवे स्टेशन पर कुली की जगह ईश्वरचन्द्र विद्यासागर द्वारा स्वयं यात्री का सामान उठाकर चलने वाले प्रसंग पर चर्चा कराएँ।

साहसे श्रीः वसति।

परिशिष्टम्

स्वर-सन्धि

(दीर्घ-सन्धि)

मत + अनुसारम् = मतानुसारम् अ + अ = आ

रत्न + आकरः = रत्नाकरः अ + आ = आ

विद्या + अर्थीः = विद्यार्थीः आ + अ = आ

विद्या + आलयः = विद्यालयः आ + आ = आ

1. ऊपर लिखे पहले शब्द में 'अ', 'अ' मिलकर 'आ' हो गया है। दूसरे शब्द में 'अ', 'आ' मिलकर 'आ' हुआ है तथा तीसरे में 'आ', 'अ' मिलकर 'आ' हुआ है और चौथे में 'आ', 'आ' मिलकर 'आ' हुआ है। 'अ' और 'आ' एक ही स्वर के ह्रस्व और दीर्घ रूप हैं। इनमें से किसी के भी पास-पास आने पर दोनों के स्थान पर इनका दीर्घ रूप अर्थात् 'आ' हो जाता है। इस प्रकार की सन्धि को 'दीर्घ स्वर-सन्धि' कहते हैं। संस्कृत में इसको 'अकः सवर्ण दीर्घः' 'सूत्र' से निरूपित करते हैं।

2. जिस प्रकार 'अ' और 'आ' एक ही स्वर के ह्रस्व और दीर्घ रूप हैं, उसी प्रकार इ, ई, तथा उ और ऊ भी एक ही स्वर के ह्रस्व और दीर्घ रूप हैं। यौगिक शब्दों में इनके भी ह्रस्व या दीर्घ रूपों के पास-पास आने पर दोनों के स्थान पर उनका ही दीर्घ रूप हो जाता है, जैसे-

गिरि + इन्द्रः = गिरीन्द्रः इ + इ = ई

गिरि + ईशः = गिरीशः इ + ई = ई

मही + इन्द्रः = महीन्द्रः ई + इ = ई

नदी + ईशः = नदीशः ई + ई = ई

3. जब ह्रस्व या दीर्घ उ, ऊ के बाद ह्रस्व या दीर्घ उ, ऊ आये तो दोनों के स्थान पर दीर्घ 'ऊ' हो जाता है, जैसे-

विधु + उदयः = विधूदयः उ + उ = ऊ

लघु + ऊर्मिः = लघूर्मिः उ + ऊ = ऊ

वधू + उत्सवः = वधूत्सवः ऊ + उ = ऊ

भू + ऊध्वः = भूध्वः ऊ + ऊ = ऊ

गुण-सन्धि

देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः अ + इ = ए

सुर + ईषः = सुरेषः अ + ई = ए

गङ्गा + ईशः = गङ्गेशः आ + ई = ए

वसन्त + उत्सवः = वसन्तोत्सवः अ + उ = ओ

गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम् आ + उ = ओ

महा + ऋशिः = महर्शिः आ + ऋ = अर्

वृद्धि-सन्धिः

सदा + एव = सदैव आ + ए = ऐ

जन + ऐक्यम् = जनैक्यम् अ + ऐ = ऐ

जल + ओकसः = जलौकसः अ + ओ = औ

गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः आ + ओ = औ

महा + औषधम् = महौषधम् आ + औ = औ

उक्त उदाहरणों से यह ज्ञात होता है कि 'अ' या 'आ' के बाद जब 'ए' या 'ऐ' आये तब दोनों के स्थान पर 'ऐ' हो जाता है जब 'ओ' या 'औ' आये तो दोनों के स्थान पर "औ" हो जाता है। इस प्रकार की स्वर सन्धि को "वृद्धि सन्धि" कहते हैं। इसका सूत्र 'वृद्धिरेचि' है।

यण्-सन्धि

अति + अन्तम् = अत्यन्तम् इ + अ = य्

मधु + अरिः = मध्वरिः उ + अ = व् पितृ + आकृतिः = पित्राकृतिः ऋ + आ = र्

उपर्युक्त उदाहरणों से यह स्पष्ट है कि यदि ह्रस्व या दीर्घ इ, ई, उ, ऊ, ऋ, या लृ के बाद कोई असमान स्वर आता है तो इनके स्थान पर क्रमशः य्, व्, र्, ल् हो जाता है। इसको 'यण्' सन्धि कहते हैं। इसका सूत्र है - "इकोयणचि" अर्थात् इक् (इ,उ,ऋ,लृ) को यण् (य,व,र,ल) हो जाता है, असमान अच् (अ,इ,उ,ऋ,लृ,ए,ओ,ऐ,औ) के परे रहते।

पूर्वरूप सन्धि

हरे + अव = हरेऽव ए + अ = ए (ऽ)

वने + अत्र = वनेऽत्र ए + अ = ए (ऽ)

बालो + अवदत् = बालोऽवदत् ओ + अ = ओ (ऽ)

लभे + अहम् = लभेऽहम् ए + अ = ए (ऽ)

विष्णो + अव = विष्णोऽव ओ + अ = ओ (ऽ)

उपर्युक्त उदाहरणों से यह स्पष्ट होता है कि यदि ए अथवा ओ के बाद अ आये तो दोनों के स्थान पर क्रमशः ए अथवा ओ हो जाता है और वहाँ पूर्वरूप-सूचक अवग्रह (ऽ) का चिह्न

लग जाता है,। इस प्रकार की स्वर सन्धि को पूर्वरूप सन्धि कहते हैं। इसका सूत्र 'एड.ः पदान्तादति' है।

अयादि सन्धि

1 ने + अयनम् = न् + अय् + अनम् = नयनम्

जे + अः = ज् + अय् + अः = जयः

2 पो + अनः = प् + अव् + अनः = पवनः

भो + अनम् = भ् + अव् + अनम् = भवनम्

भो + अति = भ् + अव् + अति = भवति

3 गै + अकः = ग् + आय् + अकः = गायकः

नै + अकः = न् + आय् + अकः = नायकः

4 पौ + अकः = प् + आव् + अकः = पावकः

नौ + इकः = न् + आव् + इकः = नाविकः

भौ + उकः = भ् + आव् + उकः = भावुकः

उपर्युक्त उदाहरणों को देखकर यह स्पष्ट हो जाता है कि यदि ए, ओ, ऐ, औ के बाद कोई स्वर आये तो क्रमशः ए का अय् (उदा० 1), ओ को अव् (उदा० 2), ऐ को आय् (उदा० 3) तथा औ का आव् (उदा० 4) हो जाता है। इस प्रकार की सन्धि को अयादि सन्धि कहते हैं। इसका सूत्र 'एचोऽयवायावः' है।

शब्द-रूप

इकारान्त पंुल्लिङ्ग शब्द

हरि

हरिः हरी हरयः

हरिम् हरी हरीन्

हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः

हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः

हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः

हरेः हर्योः हरीणाम्

हरौ हर्योः हरिषु

हे हरे! हे हरौ! हे हरयः!

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

नदी (सरिता)

नदी नद्यौ नद्यः

नदीम् नद्यौ नदीः

नद्या नदीभ्याम् नदीभिः

नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः

नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः

नद्याः नद्योः नदीनाम्

नद्याम् नद्योः नदीषु

हे नदि! हे नद्यौ! हे नद्यः!

इसी प्रकार पार्वती, गौरी, देवी, कौमुदी आदि का भी रूप चलता है।

उकारान्त पंुल्लिङ्ग शब्द

गुरु

गुरुः गुरू गुरवः

गुरुम् गुरू गुरून्

गुरुणा गुरुभ्याम् गुरुभिः

गुरवे गुरुभ्याम् गुरुभ्यः

गुरोः गुरुभ्याम् गुरुभ्यः

गुरोः गुर्वोः गुरूणाम्

गुरौ गुर्वोः गुरुशु

हे गुरो! हे गुरू! हे गुरवः!

धातु-रूप

पृच्छ् (पूछना)

लट्लकार (वर्तमानकाल)

पुरुष एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्र. पु. पृच्छति पृच्छतः पृच्छन्ति

म. पु. पृच्छसि पृच्छथः पृच्छथ

उ.पु. पृच्छामि पृच्छावः पृच्छामः